

Əlyazması hüququnda

RƏSUL QƏRİB OĞLU MEHDİXANOV

ŞƏMKİR ŞƏHƏRİNİN TARİXİ
(V-XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)

İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Dissertasiya işi AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Azərbaycanın orta əsrlər tarixi» şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Ş.F. Fərzəliyev

Rəsmi opponentlər:

tarix üzrə elmlər doktoru, professor

C.M. Mustafayev

tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Z.M. Həsənaliev

Aparıcı müəssisə:

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
«Azərbaycan tarixi» kafedrası

Müdafiə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun nəzdində 5503.02 – “Vətən tarixi”, 5502.01 – “Ümumi tarix”, 5507.01 – “Beynəlxalq münasibətlər tarixi” və 5509.01– “Tarixşünaslıq, mənbəşünaslıq və tarixi tədqiqat üsulları” ixtisasları üzrə tarix üzrə elmlər doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.161 Dissertasiya Şurasının “___”_____ 2015-ci il tarixli iclasında saat _____ keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti, 115.

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində tanış olmaq olar.

Avtoreferat « »_____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru**

C.Ə.Bəhramov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan şəhərlərinin tarixinin kompleks şəkildə tədqiqi Vətən tarixşünaslığı qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biridir. Azərbaycan qədim tarixə malik olan şəhərlər ölkəsidir. Maddi mədəniyyət abidələri və yazılı mənbələr qədim, antik dövrdən və ilk orta əsrlərdən başlayaraq Azərbaycan ərazisində bir çox şəhərlərin mövcud olduğundan xəbər verir. Çoxəsrlik tarixi olan Azərbaycan şəhərlərindən biri də Şəmkirdir.

Arxeoloji materiallar və yazılı mənbələr əsasında aparılmış tədqiqat Şəmkir şəhərinin qədim tarixə malik olduğu qənaətinə gəlməyə imkan verir. Bu şəhər Cənubi Qafqazda ticarət yolunun üzərində yaranmış, inkişaf etmiş, Azərbaycanın ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycanın qədim və orta əsr şəhərlərinin müxtəlif aspektdə öyrənilməsi Vətən tarixinin siyasi, sosial-iqtisadi və mədəniyyət tarixi problemlərinin həllinə yol açır. Azərbaycan şəhərlərinin tarixi ümumiləşdirici əsərlərdə və bir sıra tədqiqatçıların tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır. Lakin, Şəmkir şəhərinin tarixi indiyədək xüsusi tədqiqat predmeti kimi araşdırılmamışdır.

Şəmkir şəhəri ilk növbədə arxeoloji abidələri ilə seçilir. Bu şəhər müasir dövrdə də böyük iqtisadi potensiala malikdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Şəmkir şəhərində olarkən demişdir: “Siz bütün dövrlərdə Azərbaycan dövlətçiliyinə xidmət etmisiniz. Azərbaycanımızın, dövlətimizin müstəqilliyini gücləndirmisiniz, möhkəmləndirmisiniz. Azərbaycanın çətin dövründə də şəmkirlilər Azərbaycan dövlətçiliyinə dayaq, arxa olmuşlar. Bunu bütün Azərbaycan bilməlidir. Burada yaşayan insanlar çox zəhmətkeş, əməksevər, vətənpərvər insanlardır”.¹ Prezident İlham Əliyev 26 aprel 2011-ci il tarixdə AMEA-nın illik ümumi yığıncağında çıxış edərək, tarixçilərin işlərinə yüksək qiymət verib qeyd etmişdir ki, tarix elmləri ilə bağlı məsələlər daim diqqət mərkəzindədir: “Respublikamızın dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra tarixi həqiqətlərə obyektiv baxış imkanlarının yaranması xalqımızın keçmişinin müasir dövrün tələblərinə uyğun və azərbaycançılıq məfkurəsi işığında öyrənilməsi baxımından alimlərimiz qarşısında yeni perspektivlər açmaqla mühüm vəzifələr irəli sürmüşdür. İndi dünyanın ən mötəbər kitabxanalarında və əlyazma

¹ İ.Əliyev: Dördüncü kitab, aprel-iyun, 2004. Azər nəşr, Bakı, 2009, 501, s. 371.

fondlarında saxlanılan zəngin ədəbiyyatlardan, tarixi mənbələrdən faydalanmaq üçün əlverişli şərait mövcuddur. Alimlərimizin apardığı tədqiqatlar və əldə etdiyi uğur və nailiyyətlər cənab prezidentimizin qayğı və himayəsinin nəticəsidir”.¹

Şəmkir şəhəri əsrlər boyu Şimali Azərbaycanın siyasi, sosial-iqtisadi həyatında, beynəlxalq ticarət və iqtisadi əlaqələrində mühüm rol oynamışdır. Lakin buna baxmayaraq, sovet dövründə Azərbaycanın bir çox qədim və orta əsr şəhərləri kimi, Şəmkir şəhərinin də arxeoloji baxımdan tədqiqinə və yazılı mənbələr əsasında öyrənilməsinə lazımi diqqət yetirilməmişdir. Mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillərdən biri də məhz budur.

XX əsrin 80-ci illərinin sonlarından torpaqlarımızın erməni təcavüzünə məruz qalması, erməni, rus, gürcü müəlliflərinin Azərbaycanın orta əsrlərlə bağlı tarixi coğrafiyasını saxtalaşdırması Şəmkir şəhərinin gah “Ermənistan”, gah da “Gürcüstana” aid etmələri bu mövzunun tədqiqini aktual edən amillərdən biridir. Təqdim olunan dissertasiya işində həmin əsassız iddialar tarixi faktlarla təkzib olunmuş, Şəmkir şəhərinin tarix boyu Azərbaycana aid olduğu təsdiqlənmişdir.

Ötən əsrin əvvəllərində Şəmkir şəhərinin tarixinin tədqiqi sahəsində müəyyən işlər görülmüşdür. XIX əsrin 80-ci illərində başlanmış bəzi arxeoloji tədqiqatlar həmin işlər üçün təməl rolunu oynamışdır. XX əsrin əvvəllərində alman E.Resler Şəmkir ətrafında bir neçə kurqan tipli qəbir aşkar etmişdir. XX əsrin 30-cu illərində Şəmkir ərazisində arxeoloji tədqiqatlar yenidən başlanıldı. İ.İ.Meşşaninovun və İ.M.Cəfərzadənin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərmiş arxeoloji ekspedisiyalar tərəfindən bu ərazidə siklop tikintilərini öyrənildi, arxeoloji kəşfiyyat işləri aparıldı və müxtəlif tarixi dövrlərə aid olan xeyli abidəni qeydə alındı. 2007-ci ildən Şəmkir şəhərinin öyrənilməsi üçün yeni elmi ekspedisiya təşkil olunmuşdur. Müasir dövrdə Şəmkir şəhərinin tarixinin tədqiqi AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu tərəfindən təşkil edilmiş t.ü.e.d. T.Dostiyevin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən arxeoloji ekspedisiya məşğul olur. Şəmkir ərazisində aparılmış uzunmüddətli arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində şəhərin qədim və orta əsrlər dövrünə aid olan qiymətli materiallar aşkar edilmişdir.

Son illərdə Şəmkir şəhərinin arxeoloji cəhətdən öyrənilməsi ilə bağlı bir neçə respublika və beynəlxalq elmi konfranslar keçirilmiş və onların materialları dərc olunmuşdur.

Orta əsr Avropa və Şərq səyyahlarının əsərlərində Şəmkirin zəngin

¹ Y.Mahmudov. İlham Əliyev və Azərbaycan tarix elmi. Bakı, 2014, 480, s. 228-231.

mədəniyyəti, təsərrüfatı, sənətkarlığı haqqında qiymətli məlumatlar vardır. Həmin səyyahlar Azərbaycan şəhərlərindən danışarkən Şəmkirin də adını çəkmiş, onun təsvirini vermiş və şəhərin abad olduğunu göstərmişlər.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Tədqiqat erkən orta əsrlərdən XIX əsrin birinci rübünə qədər olan tarixi dövrü əhatə edir. Şəmkir şəhərinin bütün təkamül prosesi, başlıca inkişaf mərhələləri məhz bu xronoloji çərçivədə təhlil edilmişdir.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Şəmkir şəhərinin tarixi ilə bağlı olan yazılı elmi tədqiqat əsərləri müxtəlif dövrlərdə Azərbaycanda olmuş Şərq və Qərb səyyahlarının məlumatları mövzunun araşdırılmasında müəyyən dərəcədə yardım edir. tarixinin tədqiqi məsələləri Azərbaycan tarixşünaslığının aktual problemlərindən biri olmaqla mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra Vətən tarixi elmində ölkə şəhərləri tarixinin araşdırılması problemi xeyli aktuallaşmışdır. İndiyədək Azərbaycanın Beyləqan, Bərdə, Şamaxı, Gəncə, Bakı, Təbriz, Ordubad, Şuşa, Naxçıvan, İrəvan və b. şəhərlərinin tarixi müəyyən qədər araşdırılmışdır. Şəmkir şəhərinin tarixi isə Vətən tarix elmində xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Orta əsr mənbələrində adı çəkilən şəhərlər arasında Şəmkir şəhəri “qədim şəhər”, “çiçəklənən şəhər” kimi təqdim edilir. Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərlərinin tarixini tədqiq etmiş İ.Babayev, F.Qədirov, S.Aşurbəyli, N.Vəlixanlı, Q.Əhmədov, H.Ciddi, Ə.Babayev, Q.Hacıyev, E.Muradəliyeva və başqaları Azərbaycan tarix elminə dəyərli töhfələr vermişlər.

Azərbaycan tarix elmində şəhər tarixinə həsr edilmiş ilk sanballı monoqrafiya S.Aşurbəylinin “Bakı şəhərinin tarixi” əsəridir. Orta əsrlər Bakısının tarixini araşdırmış S.Aşurbəyli Şəmkirin də adı çəkmişdir¹. O, Şəmkir şəhərini ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri kimi təqdim etmiş və X əsr ərəb coğrafiyaşünaslarının əsərlərinə əsaslanaraq “üçüncü əmirliyin” böyük şəhərləri(Tiflis, Xunan,Cənzə, Bərdic, Şəmaxiyyə, Bakı, Şabran və b.) sırasında Şəmkirin də olduğunu göstərmişdir.

Diqqəti cəlb edən maraqlı əsərlərdən biri də H.Ciddinin monoqrafiyasıdır². Tarixi-arxeoloji üslubda yazılmış bu əsərdə Şamaxının şəhərinin siyasi tarixi, ticarət və sənətkarlıq həyatı, maddi və mənəvi mədəniyyəti və s. məsələlər tədqiq edilmişdir. Bu monoqrafiyanın “Ticarət” bölməsində XV əsr Şəmkir şəhərinin adı çəkilmişdir³.

¹ Aşurbəyli S. Bakı şəhərinin tarixi. Bakı: Azərnəşr, 1998, 297 s.

² Джидди. Г.А. Средневековый город Шемаха (IX-XVII в.). Баку: Элм, 1981, 176 с.

³ Əhmədov Q.M. Orta əsrlər Beyləqan şəhəri. Bakı: Elm, 1979, 198 s.

Q.Əhmədov arxeoloji materiallara istinadlanaraq orta əsrlərin möhtəşəm ticarət, sənətkarlıq, mədəniyyət mərkəzlərindən olmuş Beyləqan şəhərinin tarixini əks etdirən dəyərli tədqiqat əsərlərin yazmışdır. Əsərdə Arranın bir çox şəhərlərinin iqtisadi həyatına, şəhəratrafi iqtisadi həyatına dair maraqlı məlumatlarla yanaşı Şəmkirin də təsərrüfat sahələri haqqında məlumat verilir.

Azərbaycan şəhərlərinin tədqiqinə həsr olunmuş əsərlərdən biri də Q.Hacıyevin “Bərdə şəhərinin tarixi” monoqrafiyasıdır¹. Çox geniş bir dövrü əhatə edən bu əsərdə Bərdənin antik dövrdən son orta əsrlərə qədərki tarixi tədqiq edilmişdir. Q.Hacıyev arxeoloji və ictimai- iqtisadi baxımdan Şəmkir- Bərdə əlaqələrinə də diqqət yetirmişdir.

Vətən tarixi elmində bütövlükdə Şimali Azərbaycan şəhərlərinin tarixinə həsr edilmiş ümumiləşdirilmiş əsərlər də vardır. Orta əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərinin iqtisadi, ticarət əlaqələrini tədqiq etmiş V.V.Bartold X əsrdə Cənubi Azərbaycan şəhərlərinin inkişafının uyduurulmuş “Ermənistan” şəhərlərinə “nisbətən geridə qaldığını” göstərir². Əsrlər boyu saxtalaşdırılmış “qaynaqlara” və “elmi ədəbiyyata”əsaslanan V.V.Bartoldun bu müddəası dövrün ərəb dilli mənbələrində öz təsdiqini tapmır. IX – X əsrlərin ərəb mənbələri,maddi mənbələr bu müddəanı təkzib edir və Cənubi Azərbaycan şəhərlərinin beynəlxalq ticarətdə mühüm rol oynadığını təsdiqləyir³.

Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin tarixini tədqiq etmiş alimlər sırasında M. Heydərov xüsusilə fərqlənir. O, Azərbaycan tarix elmində ilk dəfə olaraq şəhərlərdə sənətkarlıq təşkilatlarının mənşəyini, tarixi təkamülünü, quruluşunu və xüsusiyyətlərini kompleks şəkildə araşdırmışdır. Onun əsərləri hal-hazırda yüksək səviyyəli elmi tədqiqat nümunələri kimi dəyərlidir⁴.

F.M.Əliyevin Şimali Azərbaycan şəhərlərinin tarixinə həsr etdiyi monoqrafiyası Azərbaycanın iqtisadi və siyasi tarixində mühüm rol oynamış şəhərlərdən bəhs edir. Monoqrafiyada Şimali Azərbaycan şəhərlərinin etnik və ictimai tərkibindən, şəhər idarəçiliyindən, ticarət həyatından və s. məsələlərdən ətraflı surətdə bəhs olunur⁵.

¹ Q.Hacıyev. Bərdə şəhərinin tarixi (e.ə III b.e XVIII əsr). Bakı Nəşriyyat Poligrafiya mərkəzi, 2000, 320 s.

² Бартольд В.В. Сочинения. Т. VII, М., 1971, 540 с.

³ Z.Bünyatov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Elm, 1989, 336 c.

⁴ Гейдаров М.Х. Города и городское ремесла Азербайджана XIII- XVII век. Баку: ЭЛМ, 1982, 241 с.

⁵ Əliyev F.M. Şimali Azərbaycan şəhərləri (XVIII əsrin II yarısı). Bakı: Azərbaycan E.A nəşr., 1960, 136 s.

F.İbrahimovun (İbrahimlinin) monoqrafiyası IX-XIII əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində metal hasilatı emalı, dəmirçilik sənəti, bu sənətin xüsusiyyətləri və təsərrüfat əhəmiyyəti haqqında zəruri məlumatlar vardır. Əsərdə Şəmkirdə mis və dəmir filizinin ən zəngin və keyfiyyətli yataqlarından bəhs edilir¹.

Tarixçi-publisist R.İsmayılovun “Azərbaycan tarixi” adlı əsərində orta əsrlərdə və yeni dövrdə Şəmkirlə bağlı olan hadisələrə toxunulmuşdur. Şəmkirin “qədim bir şəhər” olduğunu C.Zeynalovlu “Müxtəsər Azərbaycan tarixi” əsərində qeyd edir². Bu əsərin “Qədim əsrlərdəki şəhərlər” bölümündə Şəmkir əhəmiyyətli şəhərlər sırasında göstərilir³.

Türkiyə tarixçisi Əhməd Zəki Vəlidü ToqanAzərbaycan şəhərləri haqqında məlumat vermiş,ərəb mənbələrinə əsaslanaraq Şəmkir şəhərinin strateji mövqedə-ticarət və rabitə yolları üzərində yerləşdiyini qeyd etmişdir⁴.

Akademik Z.Bünyadovun əsərləri, Ə.Əlizadənin, t.ü.e.d., prof. V.Piriyevin, T.Məmmədovun “Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə” monoqrafiyaları mövzunun araşdırılmasına xeyli yardım edir⁵.

İqtisadçı-coğrafiyaşünas M.H.Vəliyevin (Baharlının) əsərlərində Azərbaycanın fiziki coğrafiyası, iqtisadi, etnoqrafik məsələləri oçerklər şəklində təsvir olunmuş, ölkədəsənayenin inkişafı üçün kifayət qədər faydalı qazıntıların olduğunu qeyd edir. Müəllif Şəmkir ərazisinin qədim zamanlardan zəngin faydalı qazıntılara malik olduğunu göstərmişdir⁶.

Y.A.Paxomovun əsərində ötən əsrin 90-cı illərində Z.Bünyadovun və Y.Yusifovun redaktəsi ilə nəşr edilmiş “Azərbaycan tarixi”ndə⁷, S.Əliyarlının redaktorluğu ilə çapdan çıxmış “Azərbaycan tarixi”ndə, 7 cildlik “Azərbaycan tarixi”ndə Şəmkir şəhərinin də ictimai iqtisadi, siyasi tarixini əks etdirən maraqlı materiallar vardır.

Tədqiqatın mənbə bazası: Dissertasiyanın mənbə bazası. Şəhər tarixinin öyrənilməsində orta əsr qaynaqlarından, arxeoloji materiallardan, Azərbaycan Respublikasının Milli Dövlət arxivinin materiallarından, AMEA-nın elmi arxivinin materiallarından, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun çöl tədqiqat işləri bürosunun sənədlərindən, eyni zamanda

¹ İbrahimov F.Ə. Azərbaycan orta əsr şəhərlərində metal işləmə sənəti (IX-XIII əsrlər). Bakı: Elm, 1988, 176 s.

² İsmayılov R. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərnəşr, 1993, 663 s.

³ Zeynalov C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. Bakı: Kitab Politrası, 1992, 144 s.

⁴ Əhməd Zəki Vəlidü Toqan. Azərbaycan. Bakı: Ocaq, 2007, 344 c.

⁵ Əlizadə Ə. Azərbaycan xalq memarlığının öyrənilməsinə dair. Azərbaycan CCP E.A xəbərləri, Bakı, 1952, №7, c. 99.

⁶ Vəliyev M.N. (Baharlı). Azərbaycan. Bakı: Azərnəşr, 1921, 190 s.

⁷ Похомов Е. А. Краткий курс истории Азербайджана . Баку, 1923, 48 с.

dövrü mətbuatdan istifadə olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr mənbələri arasında “Şəmkir” (“Şamxor”) adına ilk dəfə “Albaniya tarixi”ndə (2-ci və 3-cü kitabda) rast gəlinir^{1 2 3}.

XIII əsrin alban salnaməçisi Mxitar Qoşun “Alban salnaməsi” əsərində XI–XII əsrlərdə Albaniyada baş vermiş hadisələr təsvir olunur. Bu salnaməçi Albaniyanın bir çox şəhərləri haqqında məlumat verir. Mənbədə Gəncə, Bəyabad, Naxçıvan, Şəmkir (Şamxor) şəhərlərinə dair maraqlı məlumatlar vardır^{4 5 6}.

Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr mənbələri arasında “Şəmkir” (“Şamxor”) adına ilk dəfə “Albaniya tarixi”ndə (2-ci və 3-cü kitabda) rast gəlinir^{7 8 9}.

XIII əsrin alban salnaməçisi Mxitar Qoşun “Alban salnaməsi” əsərində XI–XII əsrlərdə Albaniyada baş vermiş hadisələr təsvir olunur. Bu salnaməçi Albaniyanın bir çox şəhərləri haqqında məlumat verir. Mənbədə Gəncə, Bəyabad, Naxçıvan, Şəmkir (Şamxor) şəhərlərinə dair maraqlı məlumatlar vardır^{10 11 12}.

XIII əsr tarixçisi Gəncəli Kirakos monqolların Azərbaycana hücumundan, onların Gəncəni, Şamxor və b. şəhərləri dağıtmasından bəhs etmişdir. Maraqlıdır ki, bu müəllif Gəncə və Şamxor şəhərlərinin zəngin olduğunu, həmin şəhərlərdə sənətkarlığın və ticarətin inkişaf etdiyini qeyd edir^{13 14 15 16 1 2 3}. Həmin mənbədə diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də

¹ M.Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Bakı, 1993, 269 s.

² С.Броневский. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. Часть 1, М., 1823, 352 s.

³ Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 1967, 501 с.

⁴ М.Қош. Alban salnaməsi. Bakı: Elm, 1993, 359 s.

⁵ Ф.Фариан. Поход Александра. М.-Л.: Наука, 1962, 138 s.

⁶ Халилов Д., Бабаев А. О городах древней Кавказской Албании. Баку, 1944, № 4-106.

⁷ М.Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Bakı, 1993, 269 s.

⁸ С.Броневски. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. Часть 1 М., 1823, 352 с.

⁹ Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 1967, 501 с.

¹⁰ М.Қош. Alban salnaməsi. Bakı: Elm, 1993, 359 s.

¹¹ Ф.Фариан. Поход Александра. М.-Л.: Наука, 1962, 138 с.

¹² Халилов Д., Бабаев А. О городах древней Кавказской Албании. Баку, 1944 № 4-106.

¹³ Гандзакеци Киракос. История Армении. /Перевод с древнеармянского персиделовие и комментарии Л.А.Ханларяна. М.: Наука, 1976, 358 с.

¹⁴ V.Piriyev : Azərbaycan XIII –XIV əsrlərdə. Bakı: Nurlan, 2003, 458 s.

¹⁵ Ə.Səməmi. İran tarixi Qacar səltənəti altında. II çap, Bakı: Elm, 1992, 332 s.

¹⁶ Zeynaloğlu C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. Bakı, 1992, 144 s.

monqolların Şəmkiri ələ keçirməsinə ayrıca fəslin həsr edilməsidir^{4, 5}.

Son orta əsrlər dövrünün etibarlı mənbələrindən biri də Alban katolikosu Yesai Həsən Cəlalyanın “Alban ölkəsinin qısa tarixi (1702-1722)” əsəridir. Mənbədə XVIII əsrin birinci rübündə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatı, Şəmkirdə (Şəmxorda), onun ətrafında baş vermiş hadisələrdən bəhs edilir^{6, 7}.

Orta əsrlərdə ərəb dilində yazılmış əsərlər də Şəmkir tarixinin maraqlı səhifələrindən xəbər verir. Ərəblərin Azərbaycana ilk yürüşləri ərəbdilli tarixçilərin və coğrafiyaşünaslarının əsərlərində öz əksini tapmışdır. Azərbaycanın VII–IX əsrlər tarixinin mühüm hadisələri, həmin dövrün Azərbaycan şəhərləri haqqında maraqlı məlumatlar Əl-Bəlazurinin, Əl-Yəqubinin, İbn Xordadbehin və digər ərəbdilli müəlliflərin əsərlərində verilmişdir. IX əsr tarixçisi Əl-Bəlazurinin “Kitab Fütuh-əl Buldan”⁸ kitabında, Şəmkirin “qədim şəhər olduğundan”, ərəblərin bu şəhəri zəbt etməsindən bəhs olunur^{9,10, 11}.

IX əsrin digər ərəb dilli müəllifi İbn Xordadbehin “Kitab Əl-Masalik və-l məmalik” (“Yollar və məmləkətlər haqqında kitab”) adlı əsərində¹², X əsr ərəb coğrafiyaşünası əl-Müqəddəsinin “Əhsən ət-Təlasim...” əsərində Azərbaycanın coğrafi təsviri verilir, digər Azərbaycan şəhərləri ilə yanaşı Şəmkirin də adı çəkilir¹³.

Əl-İstəxri (X əsr) “Kitab əl-masalik və-l məmalik” (“Məmləkətlərin yol-

¹ Sümer F. Azərbaycan türkleşməsi tarixinə ümumi bir baxış. // Ankara: Türk tarih kurumu Bülleteni, 21 cilt, 1957, 447 s.

² Бабаев. И.А. Античная черепица Кавказской Албании. /Советская Археология, М., 1974, № 4, 548 с.

³ А.А.Бакиханов. Сочинения, записки и письма. Баку: ЭЛМ, 1983, 256 с.

⁴ Г. Киракос. Yənə orada.

⁵ Бабаев И.А. Yənə orada.

⁶ Cəlalyan Y.H . Alban ölkəsinin qısa tarixi (1702-1722-ci illər). / Ön sözün müəllifi Z.Bünyadovdur. Bakı: Elm, 1992, 49 s.

⁷ Çələbi E. Səyahətnamə /Türk dilinədn tərcüməsi S.Onullahindir. Bakı: Azərnəşr, 1997, 60 s.

⁸ Əl.Bəlazuru. Kitab futuhi-i buldən /Ərəb dilindən tərcümə və ön söz H.Ələkbərovundur. Bakı: Nurlan, 2005, 313 s.

⁹ Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. Bakı: Nurlan, 2005, 270 s.

¹⁰ Большаков О. Средневековый город Ближнего Востока (VII-XIII в.в.). М.: Наука, 1984, 344 с.

¹¹ Босворт К.Э. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии. //Перевод с английского П.А.Грязневича. М.: Наука, 1971, 324 с.

¹² Ибн Хордадбех. Книга путей и стран /Перевод с арабского, комментарии и исследование Н. Велиханова. Баку: ЭЛМ, 1986, 428 с.

¹³ Ал Мукаддаси. Ахсану-Т-Такысими фи-ма-рифати акалим //Перевод с араб. Н.А.Караулова. СМ.ОМ.ПК. вып. 38, Тифлис, 1908, 28 с.

ları”) kitabında Şəmkir, Beyləqan, Şabran, Bərdə və s. şəhərlər haqqında məlumat verir və qeyd edir ki, “bu şəhərlər çiçəklənən və zəngin şəhərlərdir”¹.

Ərəb dilli coğrafiyaşünas-səyyahı Yaqut əl-Həməvinin (XII əsrin sonu-XIII əsrin əvvəli) “Mucəm əl-buldan” (“Ölkələrin əlifba siyahısı”) əsərində Arran vilayəti, onun şəhərləri haqqında məlumat verilir. Bu müəllif Şəmkirlə Gəncə arasındakı məsafəni göstərməklə “Şəmkir şəhərinin Arran hüdudlarında qala olduğunu” qeyd edir².

Ən-Nəsəvi (XIII əsr) “Sultan Cəlaləddin Mankburnunun həyatının təsviri” (“Sirət-əs-Sultan Cəlaləddin Məngburnu”) əsərində 1225-ci ildə Xarəzmşah Cəlaləddinin Bərdəni, Şəmkiri, Beyləqanı istila etdiyini göstərir. Monqol fəthləri dövrünün mühüm yazılı qaynağı kimi çox qiymətli olan bu əsərdə müəllif Gəncənin və Arranın sultan tərəfindən ələ keçirilməsindən bəhs edir və bu zaman Şəmkir şəhərinin də adını çəkir³.

XIII–XIV əsrlərdə yaşamış tarixçi və coğrafiyaşünası Həmdullah Qəzvinini “Nüzhet əl-qülub” əsərində Azərbaycan əyalətlərinin təsviri, Şəmkir şəhəri, Şəmkir çayı, şəhərlər arasında olan məsafə haqqında məlumatlar vardır⁴.

İzzəddin İbn əl-Əsir (XIII əsr) “Əl-kamil fi-t-tarix” (“Mükəmməl tarix”) əsərində ərəblərin Azərbaycana ilk yürüşlərini, Şəmkirin qədim şəhər olduğunu və onun ərəblər tərəfindən zəbt edildiyini qeyd edir⁵.

XIV əsrin nadir mənbələri içərisində Zeynəddin bin Həmdullah Qəzvininin “Zeyl-e tarix-e qozide” (“Seçilmiş tarixə əlavə”) əsəri seçilir. Bu əsərdə Azərbaycanla bağlı olan maraqlı məlumatlar vardır. Həmin əsərdə Şəmkirin də adı çəkilir⁶.

İlkin mənbələr içərisində Şərəfəddin Əli Yəzdinin “Zəfərnəmə” əsəri⁷ və Nizaməddin Şəminin “Zəfərnəmə”si⁸ diqqəti cəlb edir. Bu əsərlərdə XIV əsrin sonunda - XV əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş vermiş hadi-

¹ Ал Истахри Абу Исхак. Китиаб ал-масалик-ва-л мамалик (книга путей и царство) /Перевод Н.А.Качаулова. СМ.ОМ.ПК вып. XXIX. Тифлис, 1901, 286 с.

² Ал Хамави Йакут. Муджам ал- булдан (сведения об Азербайджане) /Перевод с араб.

З. Бунятова и И.П.-Жузе. Баку: Элм, 1983, 30 с.

³ Ан-Насави Шихаваддин Мухаммед. Жизнеописание Султана Джалал ад-Дина Манкбурны / Перевод с араб. З. Бинятова. Баку, 1973, 451 с.

⁴ Х.Казвини. Нузхат ал – кулиб / Первод с араб. З. Бунятова. Баку: Элм, 1983, 66 с.

⁵ İbn əl-Əsir İzzəddin. Əl-kamil fi-t-tarix. / Ərəb dilindən tərcümə, qeyd və şərhlər Z.M.Bünyadovundur. B.: Şur, 1996, 129 s.

⁶ Qəzvinini Həmdullah Mustofi: Zeyl-e tarix-e-qozide /Fars dilindən tərcümə V.Piriyeve və M.Kazımovundur. Bakı: Elm, 1986, 198 s.

⁷ Yəzdi Şərəfəddin Əli. Zəfərnəmə. (Azərbaycan tarixinə dair seçmələr). Fars dilindən tərcümə, ön söz və izahlar V.Z.Piriyevidir. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1996, 80 s

⁸ N.Şamil. Zəfərnəmə. /Türk dilindən tərcümə edən Z.Bünyatovdur. Bakı: Elm, 1992, 40 c.

sələr haqqında dəyərli məlumatlar mövcuddur. Hər iki əsər Əmir Teymurun (1336-1405) zəfərli yürüşlərinə həsr edilmişdir. Həmin “Zəfərnəmə”lərdə Əmir Teymurun Qarabağdan Şəmkirə yola düşməsi barədə diqqəti cəlb edən məqamlar vardır.

XV əsrin coğrafiyaşünas alimi Əbdürrəşid əl-Bakuvinin “Kitab təlxis əl-əsar və əcaib əl-məlik əl qəhhar” (“Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri”) əsərində Azərbaycanın XV əsr tarixinə və coğrafiyasına dair qiymətli materiallar öz əksini tapmışdır. Yazılı mənbələrdə Azərbaycanda 70-ə yaxın şəhərin və yaşayış məntəqəsinin olduğu qeyd olunur. Müəllif Kür çay haqqında bəhs edərkən onun Şəmkir şəhərinin yaxınlığından axdığını göstərir¹.

XV əsrdə yaşamış ensiklopedik səciyyəli əsərlər yazmış əl-Qəlgəşəndi maraqlı doğuran çoxcildli “Sübh əl-ə’sa fi sinaat əl-inşa” əsərinin müəllifidir. Həmin əsərdə Şəmkirin coğrafi mövqeyi, tarlaları, bu şəhərin alimləri haqqında maraqlı məlumatlar verilir. Müəllif Şəmkirlə bağlı olan məlumatları özündən əvvəl yaşamış tarixçilərin əsərlərindən (İbn əl-Əsirin, Əs-Səmaninin, Əbul Fidanın və b.) əxz etmişdir.

XVII əsrin Osmanlı coğrafiyaşünas-səyyahı Evliya Çələbi Azərbaycan şəhərlərinin ictimai-iqtisadi və mədəni həyatını “Səyahətnamə” əsərində təsvir etmişdir. Səyyah Gəncə və Şəmkir ətrafında yaşayan əhəlinin məşğuliyyəti, buradakı məscidlər, karvansaralar, hamamlar haqqında məlumat verir və həmin ərazidə “kafirələrin yaşamadığını” qeyd edir^{2,3}.

XVI–XVIII əsrlərin Osmanlı mənbələri Gəncə - Qarabağ əyalətinin inzibati-ərazi bölgüsünə dair mükəmməl bilgilər verir. Azərbaycanda Osmanlı hakimiyyəti dövrünü əks etdirən sənədlər içərisində 1593-cü il tarixli “İcmal dəftəri” seçilir. Bu sənəddə əyalətin nahiyyə və sancaqlara bölündüyü, bu bölgüdə Şəmkirin ayrıca nahiyyə olduğu qeyd edilir^{4,5}.

1727-ci ildə osmanlılar tərəfindən tərtib edilmiş “Gəncə - Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri” də mənbə kimi qiymətlidir. Bu qaynaqda Şəmkirin inzibati-ərazi quruluşu haqqında rəsmi, maraqlı məlumatlar toplanmışdır.

Şəmkir şəhərinin XVIII – XIX əsrlər tarixinin öyrənilməsində Qarabağ tarixçi-salnaməçilərinin əsərləri mənbə kimi mühüm əhəmiyyətə malik-

¹ Əl-Bakuvi Əbdülrəşid. Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzəsi /Ərəb dilindən tərcümə Z.Bünyatovundur. Bakı: Şur, 1992, 176 s.

² Çələbi E. Səyahətnamə /Türk dilindən tərcümə S.Onullahinindir. Bakı: Şur, 1997, 176 s.

³ Əliyeva N. Azərbaycan Yagut Əl-Həməvinin əsərlərində. Bakı: Gəşioğlu, 1999, 244 s.

⁴ BOA. Hatt-i Humayun, nr. 6694, Belgeler, I.c., N 47, 341 s.

⁵ Ə.Səməmi. İran tarixi Qacar Səltənəti altında. II cəp, Bakı: Elm, 1992, 332 s.

dir. Mirzə Adıgözəl bəyin “Qarabağnamə”¹, Mirzə Camal Cavanşirin “Qarabağ tarixi”², Əhməd bəy Cavanşirin “Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair”, Mir Mehdi Xəzaninin “Kitabi-tarixi Qarabağ”³ əsərində Şəmkirdə, onun ətrafında baş verən hadisələrə dair maraqlı məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Şəmkir şəhəri tarixinin öyrənilməsində maddi mənbələr (arxeoloji materiallar) də mühüm dəyərə malikdir. Şəmkir şəhərinin tarixi ərazisində, eləcə də bölgənin müasir inzibati ərazisində aparılmış arxeoloji araşdırma bu diyarın qədim tarixə malik olduğunu təsdiq edir. Ərazinin təbii-coğrafi amilləri (əlverişli iqlimi, münbit torpağı, çayları) hələ qədim zamanlardan burada yaşamış türk tayfalarının diqqətini cəlb etmişdir. Yazılı mənbələrdən istifadə olunması zamanı meydana çıxan çətinliklər, həmin mənbələrdə materialların azlığı şəhərin tarixi ilə bağlı əldə edə bilmədiyimiz müəyyən bir məlumatı əldə etmək zərurəti maddi qaynaqlardan (arxeoloji materiallardan) istifadə olunmasını tələb edir. Şəmkir ərazisində aparılmış ilk arxeoloji qazıntılar XIX əsrin sonuna – XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir⁴. Ərazidə neolit dövründən son orta əsrlərə qədərki dövrlərə aid olan müxtəlif növlü arxeoloji abidələr aşkar edilmişdir⁵. Şəmkir abidələri yalnız Şəmkir şəhərinin tarixinin deyil, bütövlükdə Şimali Azərbaycanın qərb bölgəsi tarixinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Arxeoloqlar Şəmkir abidələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş tapıntılar Şəmkirdə yaşamış qədim tayfaların məşğuliyyətindən, əkinçilik mədəniyyətindən, erkən orta əsrlər dövrünün ticarət və sənətkarlığından xəbər verir. 2006-2007-ci illərdə İ.A.Babayevin Şəmkirin Qaracəmirlı kəndində, T.M.Dostiyevin Şəmkir şəhər yerində apardıqları arxeoloji araşdırmalar, əldə edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri Şəmkirin tarixi, şəhərin davamlı ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatı haqqında dəyərli məlumatlar verir. Şəhər yerindən tapılmış arxeoloji, numizmatik, epigrafi materiallar ən mötəbər və əhəmiyyətli mənbə rolunu oynayır. Hal-hazırda “Regionların İnkişafı İctimai Birliyinin” maliyyə dəstəyi ilə şəhərin tarixi ərazisində arxeoloji qazıntı işləri davam etdirilir. İndiyədək əldə olunmuş arxeoloji materiallar Şəmkir şəhəri-

¹ Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə. Qarabağnamələr. I kitab, Bakı: Yazıçı, 1989, 192 s.

² M.C.Qarabağlı. Qarabağ tarixi. Qarabağnamələr. I kitab, Bakı: Yazıçı, 1989, 192 s.

³ Xəzani Mir-Mehdi. Kitabi tarixi Qarabağ. Qarabağnamələr. II kitab, Bakı: Yazıçı, 1991, 450 s.

⁴ Dostuyev T. Şəmkir: Arxeoloji irsi-tarixi və memarlığı. / Birinci Respublika elmi praktiki konfransın materialları. B., 2008.

⁵ Похомов Е.А. Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Вып. IX, Баку, изд. А.Н Азербайджан. ССР, № 4, 1949, 124 с.

nin ən qədim tarixinin VIII əsrə aid olduğunu iddia etməyə əsas verir. Lakin yazılı mənbələrdə bu şəhərin daha öncə salındığına dair məlumatlar vardır. Zənn edirik ki, arxeoloji qazıntı işləri sayəsində maddi mənbələr qaynaqlarda olan məlumatları təsdiqləyəcək.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi yazılı mənbələr, arxeoloji materiallar və elmi ədəbiyyat əsasında Şəmkir şəhərinin V əsrdən XIX əsrin əvvəllərinə qədərki tarixini kompleks şəkildə araşdırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Şəmkir şəhərinin tarixi təkamülünün səciyyəvi cəhətlərini müəyyənləşdirmək, şəhərin tarixini hərtərəfli araşdırmaq;

- yazılı mənbələrdə Şəmkir şəhərinin tarixi ilə bağlı olan materialları şərh etmək;

- orta əsrlər dövründə Şəmkir şəhərində mövcud olmuş idarəçilik üsulunu tədqiq etmək;

- son orta əsrlər dövründə Şəmkir şəhərinin ictimai-iqtisadi və siyasi inkişaf prosesini araşdırmaq;

- şəhər əhalisinin həyat tərzindəki səciyyəvi cəhətləri, əhalinin maddi və mənəvi mədəniyyətində, ictimai həyatında müşahidə olunan dəyişiklikləri göstərmək, bu dəyişikliklərin səbəblərini müəyyənləşdirməkdir.

Dissertasiya işinin metodoloji əsası. Araşdırma işinin metodoloji əsasını tarix elminin müasir tədqiqat üsulları təşkil edir. Canlı müşahidə əsasında əldə edilmiş nəticələr, arxeoloji və etnoqrafik araşdırmaların nəticələri, elmi ədəbiyyat, atxiv materialları müqayisəli şəkildə təhlil edilmiş, problemə sistemli surətdə yanaşılmışdır. Bu işə qarşıya qoyulmuş vəzifələrin uğurla həll olunmasına imkan yaratmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycanın qədim və zəngin tarixə və ənənələrə malik olan Şəmkir şəhərinin tarixinin Tarix elmində ilk dəfə olaraq kompleks şəkildə tədqiq olunması təqdim olunan dissertasiya işinin yeniliyini şərtləndirən başlıca cəhətdir. Tədqiqat işində ilk dəfə olaraq Şəmkir şəhərini əhatə edən kəndlərin qısa tarixi təqdim olunur, həmin kəndlərin şəhərin ictimai tərkibinə, təsərrüfatına, məişətinə təsir dərəcəsi təhlil olunur, şəhərin memarlıq baxımından təkamülünə xüsusi diqqət yetirilir. Dissertasiya işində ilk dəfə olaraq Şəmkir şəhərinin Azərbaycan tarixində oynadığı tarixi rol, tutduğu yer müəyyən edilmişdir. Təqdim olunan dissertasiya işi Şəmkir şəhərinin daha dərindən araşdırılması üçün əlverişli zəmin yaradır. Dissertasiya Azərbaycançılıq ideologiyasının yeni konsepsiyası əsasında işlənmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Təqdim olunan tədqiqat işindən yalnız Şəmkir şəhərinin deyil, bütövlükdə Azərbaycanın şəhər həyatı

tarixinin elmi cəhətdən öyrənilməsi, Azərbaycan şəhərlərinin tarixinə və etnoqrafiyasına dair elmi əsərlərin yazılması prosesində istifadə oluna bilər. Dissertasiyada irəli sürülmüş təkliflər, çoxəsrlik Azərbaycan adət və ənənələrinin təbliğində, şəhər tarixinin təxirəsalınmaz problemlərinin həllində müəyyən rol oynaya bilər. Dissertasiya işindən ali və orta ixtisas məktəblərinin tələbələri də istifadə edə bilər. Dərslərlərin və dərs vəsaitlərinin hazırlanması prosesində də bu dissertasiyanın materiallarından istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobeiası. Dissertasiya işi AMEA Tarix İnstitutunun “Azərbaycan tarixinin orta əsrlər dövrü” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları müəllifin ayrı-ayrı elmi nəşrlərdə çap olunmuş məqalələrində, keçirilmiş elmi konfranslarda etdiyi məruzələrin tezislərində əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, dörd fəsil, nəticə, istifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

II. DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, xronoloji çərçivəsi əsaslandırılmış, problemin öyrənilmə dərəcəsi səciyyələndirilmiş, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, metodoloji əsası, mənbə bazası, elmi yeniliyi və nəzəri praktiki əhəmiyyəti aprobeiası və quruluşu haqqında geniş məlumat verilmişdir.

I Fəsil. “Şəmkir şəhəri erkən orta əsrlərdə” adlanır.

Fəsil üç bölmədən ibarətdir.

Birinci bölmə Şəmkir şəhərinin salınması, tarixi, coğrafi mövqeyi və toponomikasına həsr edilmişdir.

Bu bölmədə Şəmkir şəhərinin salınması, onun yerləşdiyi ərazi, forma quruluşu və fəaliyyətindən bəhs olunur. Şəhərin fəaliyyəti haqqında məlumatı əsasən Ərəb-fars dilli mənbələrdən, tarixçi-coğrafiyaçıların əsərlərindən və Şərq, Qərb səyyahlarının qeydlərindən əldə edirik. Antik yazılı mənbələrdə Albaniyanın ərazisi, şəhərləri, təbii coğrafi xüsusiyyətləri, əhalisi, təbii sərhədləri haqqında maraqlı məlumatlar vardır.

Azərbaycanda şəhərsalma mədəniyyətinin yaranması və formalaşması prosesi qədim dövrdən başlamış, antik və orta əsrlərdə də davam etmişdir. Azərbaycanın bütün bölgələrinin təbii coğrafi şəraiti və ona təsir edən amillər, eləcə də Azərbaycanda gedən ictimai siyasi və sosial iqtisadi proseslər şəhərlərin yaranması zərurətini meydana gətirmişdir. Coğrafi ərazi və relyef baxımından Şəmkir Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacında, Gəncə - Qazax düzənliyində yerləşir. Şəmkirin əlverişli təbii-coğrafi xüsusiyyətləri,

İqlim şəraiti, münbit torpaqları bu ərazidə ta qədim zamanlardan insanların məskən salmasına səbəb olmuşdur. Şəmkir şəhəri Kür çayının sağ qolu olan Şəmkir çayı sahilində, çaydan 120 metr aralı məsafədə salınmışdır.

Maddi və yazılı mənbələr Şəmkir şəhər yerinin qədim yaşayış məskəni olmasını və ilk orta əsrlərin əvvəllərində şəhər kimi meydana gəlməsini, onun hərbi-inzibati və iqtisadi mərkəzə çevrilməsini təsdiq edir.¹

Bölmədə əsas diqqət çəkən məqam Şəmkir şəhərinin salınma tarixidir. Arxeoloji materiallar, Şəmkir şəhər yerindən tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələri, çiy kərpiclər Şəmkir şəhərinin VI – VII əsrlərdə - Sasanilər dövründə yarandığını deməyə imkan verir. VII əsrin ortalarında Ərəblər Şəmkirə hücum edib tutanda bu şəhəri qədim şəhər adlandırmışlar. Bütün bunlara əsaslanaraq, Şəmkir şəhərinin ilk orta əsrin əvvəllərində yaranması qənaətinə gəlmək olar. Onu da qeyd edək ki, ərəb müəlliflərindən hər biri Azərbaycan şəhərləri içərisində yalnız Şəmkir şəhərini “qədim şəhər” adlandırmışlar.

Şəmkir toponiminin mənşəyi ilə əlaqədar mənbə və tədqiqatlarda müxtəlif fikirlər mövcuddur. Şəmkir toponiminin mürəkkəb fonetik və morfoloji quruluşa malik olması bir çox mübahisəli və ziddiyyətli məqamları üzə çıxarır. Şəmkir sözünün ilkin formasının Şəmkür olduğu ehtimal edilir. Sonralar bu ad fonetik dəyişikliyə məruz qalmış və Şəmkür toponimi kimi formalaşmışdır. Dilçi alim tədqiqatçı A.Axundov bir maraqlı ehtimal irəli sürərək qeyd edir ki, “Kür” sözü Alban mənşəli söz də ola bilər. O, həmçinin qeyd edir ki, əgər Alban dilinin əlifbasının sirri açılarsa qəti bir fikir soyləmək olar.²

Şəmkir sözünün, Şəmkir coğrafi yer adının, etimoloji baxımdan araşdırılması, müxtəlif elmi mülahizələrin mövcud olmasını göstərir. Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycan toponimikasında “Şəmkir” adının, Şəmkir ərazisindən axan Şəmkir çayının adından götürüldüyü mülahizəsi də həqiqətə uyğundur.³

I Fəslin II bölməsi “Şəmkir şəhəri Ərəb xilafəti dövründə” adlanır.

Ərəb istilası dövründə Azərbaycan və Arran Sasani imperiyasının tərkibinə daxil idi. Lakin Azərbaycanın Şimal hissəsi Cənuba nisbətən sasanilərdən yarıməsli idi. Bu bölmədə biz Ərəblərin Azərbaycana yürüşü və Şəmkirin olunmasından bəhs olunur. Azərbaycanın işğal olunması barə-

¹ Якут Ал-Хамави. Муджам Ал-Булдан /Перевод З.Бунятова и П.Жузе. Баку: ЭЛМ, 1983, 73 с.

² A.Axundov. “Kür” sözünün etimologiyası haqqında. Azərbaycan Dövlət Universitetinin elmi xəbərləri, Bakı, 1956, 56 s.

³ Azərbaycan toponimləri. Ensiklopetik lüğət. II cild, 2007, 304 s.

də mənbə və tədqiqatların verdiyi məlumatlarda ziddiyyətlidir. Bir qisim mənbə tədqiqatlar Ərəblərin Azərbaycana və onun sərhədlərinə ilk basqınlarının 639-640-cı illərdə baş verdiyi barədə məlumat verir. Ərəb tarixçisi Əl-Bəlazuri Azərbaycanın 639-cu ildə sülh yolu ilə alındığını bildirir. Ərəb yürüşləri ərəfəsində Azərbaycanda neçə şəhərin olduğu barədə mənbələrdə müfəssəl məlumat olmasa da, onların bir çoxu haqqında Ərəb mənbələrində maraqlı məlumat vardır.¹

Ərəblər işğallarını asanlaşdırmaq məqsədilə Böyük şəhərlərlə müqavilələr bağlayırdılar. Maraqlı doğuran və mübahisə predmeti olan əsas məsələlərdən biri Ərəblərin Şəmkir şəhərini nə vaxt və hansı tarixdə ələ keçirməsi və zəbt etməsidir. Bununla əlaqədar aparılan araşdırmalar, müqayisəli təhlillər Şəmkir şəhərinin ərəblər tərəfindən işğal olunması ilə əlaqədar ilkin və əsas məlumatlara ərəb mənbələrində rast gəlirik. Şəmkirin fəthini Ərəb tarixçisi Əl-Bəlazuri “Ölkələrin fəthi” əsərində təsvir etmişdir. “Ölkələrin fəthi” kitabında müəllif Azərbaycanda olarkən şahidi olduğu və eşitdiyi hədlisləri qələmə almışdır ki, ərəblər Beyləqanı ələ keçirdikdən sonra Bərdə istiqamətinə yürüş edərək oranı zəbt etmiş sonra Şəmkirə doğru istiqamət götürmüş, oradan da Tiflisə hərəkət etmişdir.²

Əl-bəlazuri yazır: Bərdə sakinləri mənə xəbər verdilər ki, Səlmən ibn Rəbiə əl-Bəhili qədim bir şəhər sayılan Şəmkura qoşun göndərərək oranı zəbt etdi. Sonra 854-cü ildə xəlifə Möhtəsimin mövlası Buğa Azərbaycan və Şimşatın valisi olarkən Şəmkuru bərpa etdi və himayə olunmaq xahişi ilə ona müraciət edib İslamı qəbul etmək arzusunu bildirən xəzərləri bu şəhərdə yerləşdirdi. O, buraya həmçinin Bərdədən tacirləri köçürərək şəhərə əl-Mütəvəkkilliyə adını verdi.³

Mənbələrdən göründüyü kimi ərəblər Kür çayının sağ sahil şəhəri olan, Şəmkur çayının sol sahilində yerləşən Şəmkir şəhərini ələ keçirir və sonra Kürün sol sahilindəki şəhərləri Qəbələ, Şəki, Şirvan və Dərbəndi işğal edirlər. Ərəblərin Azərbaycanın Şimal hissəsini işğal etməsini ərəb tarixçisi Əl-Kufi “Fəthlər kitabı” əsərində dolğun məlumat verir. Əl-Kifi qeyd edir ki, Ərəblər Kürün sağ sahilini işğal etdikdən sonra, Şirvan və Dərbəndə qədər olan şəhər, kəndləri tutub özlərinə tabe etdi.

Siyasi müstəqilliyini itirən Albaniya (Arran) xilafət Cənişinləri tərəfindən idarə edilməyə başlayır. Orta əsr Ərəb mənbələrində Şəmkir

¹ Əl Bəlazuri. Kitab futuhi-i-buldan /Ərəb dilindən tərcümə ön söz, sərhədlər və qeydlər H.Əkbərovundur. Bakı: Nurlan, 2005, s. 246, 336 s.

² Əl Bəlazuri. Yenə orada.

³ Əl-Bəlazuri. Kitab futuhi-i- buldan /Ərəb dilindən tərcümə ön söz, sərhədlər və qeydlər H.Əkbərovundur. Bakı: Nurlan, 2005, s. 246, 336 s.

şəhəri Arranın əsas şəhərlərindən biri kimi qeyd edilir. Yaqut –Əl-Həməvi göstərir ki, Azərbaycanla Arran arasında Araz adlı çay axır. Bu çayın qərbində və şimalında olan yerlər Arrana aiddir.¹ Müəllif həmçinin Arranın dörd şəhərinin adını çəkir. Gəncə, Bərdə, Şəmkir, Beyləqan. Şəmkir şəhəri haqqında digər orta əsr ərəb müəllifi İbn Əl-Əsir də məlumat verir. Müəllif qeyd edir ki, Rəbbiyyənin ordusu Şəmkurə daxil olub oranı tutana qədər Şəmkur çox qədim şəhər olub, çox da abad şəhər idi. Şəmkir şəhəri haqqında məlumat verən ərəb mənbələri şəhərin istiladan və sonra da çiçəklənən şəhər olduğunu təsdiq edir.² Ancaq Arranın bir çox şəhərləri istila zamanı dağıdılmış və tənəzzülə uğramışdır. Yalnız ərəb işğallarından əvvəl baş vermiş İran Bizans müharibələri dövründə (604-628) Bizansların müttəfiqi olan Xəzərlər tərəfindən dağıdılmış Bərdə, Beyləqan və Naxçıvan şəhərləri ərəb xəlifəsi müaviyyə tərəfindən mühüm şəhərlər kimi bərpa edilmişdi.³ Məhz həmin dövrdə də Şəmkir dağıntılara məruz qalmamış və ona görə də “aband şəhər” kimi ərəb müəlliflərinin əsərlərində qeydə alınmışdı.

Tədqiqatçılar yazılı qaynaqlara və arxeoloji materiallara əsaslanaraq Azərbaycanda bir neçə kateqoriyalı şəhərlərin olduğunu qeyd edirlər. Bəzi şəhərlər hələ ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərinə çevrilməmişdilər. lakin mənbələrdə “abad” “məşhur”, “qədim”, “gur” adlanan şəhərlər ticarət, sənətkarlıq mərkəzləri kimi tanınırdı. Həmin şəhərlər ticarət yollarının üzərində salınmışdı. Onların arasında Şəmkirin də adı çəkilir. Şəmkir şəhərinin Bərdə-Tiflis ticarət yolunun östündə olması ölkənin daxili və xarici ticarətində onun rolunu artırırdı. Məhz bu baxımdan da Şəmkir şəhəri həm də ölkənin sosial-iqtisadi həyatında mühüm rola malik olmuşdur.

Şəmkir təkcə ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi tanınmamışdı. Bu şəhər eyni zamanda qala şəhər kimi də məşhur idi. Şəmkir şəhəri hərbi-strateji baxımdan əlverişli mövqedə yerləşirdi. Yaqut Əl-Həməvi “Mucam-Əl-Buldan” əsərində Azərbaycan şəhərlərinin təsnifatını verərkən Şəmkirin Azərbaycanın hüduqlarında qala və qədim şəhər olduğunu göstərir.⁴

I Fəslin III bölməsi “Şəmkir şəhəri IX-XII əsrlərdə” adlanır

¹ İbn Əl-Əsir İzəddin. “Əl-Kamil fi-t-tarix” /Ərəb dilindən tərcümə, ön söz, sərhədlər və qeydlər Z.M.Bünyadovundur. Bakı: Şur, 1996, 129 s.

² А.Баладзори. «Футух-ал-булдан» (книга завоевания стран) /Текст и перевод с арабского проф. П.К.Жузе. Материалы по истории Азербайджана. Баку, Издательство общество ки́таб изучение Азербайджана, 1927, 42 с.

³ Vəlixanlı N. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974, 224 s.

⁴ Yaqut-Əl-Həməvi. Mürcəm-Əl-Buldan. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, ADU-nin nəşri, 1989, 186 s.

Azərbaycanda IX əsrin sonlarından başlanan üsyanlar, azadlıq uğrunda mübarizə yadellilərin iqtisadi-siyasi zülmünə qarşı çevrilmişdir. Mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi nəticəsində yerli feodal hakimlərin müstəqillik meyli getdikcə güclənirdi. Xilafət hakimiyyətinin dayaqlarını sarsıdan Xürrəmilər hərəkatı bu prosesə təkan verdi. Ərəb xilafətinin siyasi tənəzzülə uğraması nəticəsində xilafətin işğal etdiyi digər vilayətlərdə olduğu kimi Azərbaycanda da ictimai-siyasi vəziyyət dəyişdi. Azərbaycanda feodal pərakəndəliyi dövrü başladı. IX əsrin sonu X əsrin əvvəllərində yerli hakimlər müstəqil dövlət yaratmaq uğrunda müharibəyə başladılar. Sacilər xilafətin asılılığından xilas olub tam müstəqil bir hakimiyyət qurmaq uğrunda mübarizə aparırdılar. Araşdırmalar göstərir ki, Əbu Sacın dövründə Sacilər dövləti siyasi cəhətdən əsasən müstəqil olsa da, iqtisadi baxımdan tam müstəqil deyildilər. sacilər Xilafətin xəzinəsinə vergi ödəyirdilər. Arranın bir sıra şəhərləri yanaşı Şəmkir şəhəri də Sacilərin tərkibində olmuşdur. Mənbələrin verdiyi bilgiyə görə sacilərin ərazisi Azərbaycan və Arran ərazisindən Xəzər dənizinədək, Zəncandan Dərbəndədək olan böyük bir ərazini əhatə etmişdir. B.B.Bartold da bunu təsdiq edir.¹

IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda feodal münasibətlərinin inkişafı şəhərlərin də inkişafına öz təsirini göstərmişdir. Şəhərlərdə əmtəə istehsalı və onun növlərinin artması daha önəmlisi isə sənətkarlığın kənd təsərrüfatından, aqrar sektordan təcridən ayrılması şəhərlərin sosial-iqtisadi həyatında mühüm rol oynamışdır. Azərbaycanda yaranmış nisbi sabitlik şəhərlərdə, eləcə də Şəmkirdə iqtisadi həyatın canlanmasına səbəb oldu. Ona görə də bu dövrü dinc quruculuq dövrü kimi də səciyyələndirmək olar.

Tariximizin bu dövründə Azərbaycanın iqtisadi həyatında böyük rol oynamış bir çox irili və xırda şəhərlər var idi. Bunlardan Miyanə, Xalxal, Kagazxunan, Sərab, Unar, Bərzənc, Şəmkir, Şəki şəhərlərini göstərmək olar.

XII əsrin sonu XIII əsrin əvvəllərində feodal pərakəndəliyinin güclənməsi və Eldənizlərin hakimiyyətinin zəifləməsi ilə əlaqədar olaraq xarici hücumlar, xüsusilə Gürcü hökmdarlarının və Xarəzmşah qoşunlarının basqınları tez-tez baş verirdi. Bu dövrdə alınmazlığı ilə fərqlənən bir çox qalalar var idi. Onlardan biri də Şəmkir qalası idi. Gürcü tarixçisi N.N.Şenge-liya bu dövrdə gürcü qoşunlarının Azərbaycanın qərb torpaqlarına basqın və yürüşlərindən bəhs edərək yazır ki, Səlcuqların və Atabəylərin dövründə gürcülərə qarşı birləşmiş müsəlman qüvvələri mübarizə aparırdı. Müəllifin qeyd etdiyinə görə Birləşmiş müsəlman qüvvələri ilə Gürcülər arasında Şəmkirdə döyüş olmuşdur. Bu döyüşdə Xəlifənin göndərdiyi ordu hissələri də iştirak edirdi. Gürcü tarixçisi Gürcü döyüşçülərinin yüksək qəhrəmanlıq

¹ Б.Б.Бартольд. Сочинения. Т.1, М., 1973, 340 с.

la döyüşdüklərini qeyd edir.¹ Mənbə və tədqiqatlar Azərbaycanda feodal dağıncılığı dövründə də Şəmkir şəhərinin əhəmiyyətli bir şəhər olmasını təsdiq edirlər.

Eldənizlər dövlətinin ən böyük düşməni Gürcü hökmdarları idilər. 1161-ci ildə Gürcü çarı III Georgi Azərbaycanın qərb torpaqlarına soxuldular. Gürcülər Ani şəhərini tutdular 40 min insanı qılıncdan keçirdilər, sonra Şəmkir və Gəncəyə yürüş etdilər və xeyli qənimətlə geri qayıtdılar. III Georgi Aniyə yenidən yürüş edərkən Eldəniz tərəfindən məğlub edilir və oradan qovuldu.²

II Fəsil: Şəmkir XIII-XVIII əsrlərdə adlanır. Bu fəsildə üç yarım-fəsildən ibarətdir. Birinci yarım-fəsil “Şəmkir XIII-XV əsrlərdə” adlanır.

XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda Atabəylər və Şirvanşahlar dövləti mövcud idi. Eldənizlər əvvəlki qüdrətini tədricən itirməkdə idi. Şirvanşahlar isə Azərbaycanın Şimal hissəsini qorumaq iqtidarında deyildi. Ona görə Monqollar bu vəziyyətdən istifadə edərək Azərbaycan şəhərlərini tutur dağıtdırır viran edir və müqavimət göstərən şəhər əhalisini qılıncdan keçirirdilər. Cəlaləddinin yürüşü də bu səpgidə davam etmişdir.

Şəmkirin Monqol işğalından sonra tənəzzül etməsi haqqındakı fikirləri Hülakilər dövründə Şəmkirin bərpa edilməsi və orada qaynar həyatın olması alt üst edir. Deməli, Şəmkir Hülakilər və sonrakı dövrlərdə əhəmiyyətli bir şəhər kimi fəaliyyət göstərməsi öz təsdiqini tapır. Sadəcə olaraq Monqolların həyata keçirdikləri ağır vergilər və Elxanilərlə, Qızıl Ordular arasında davam edən müharibələr Azərbaycan şəhərlərinin iqtisadi inkişafına mane oldular.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan şəhərləri haqqında o dövrün coğrafiyaşünas alimlərinin, Monqol yürüşlərinə qədər yazılmış Y.Həməvinin “Mücmə Əl-Buldan” anonim “əcaib əd-dünya” əsərləri, Zəkəriyyə Qəzvinin “Asar əl-bilad və Əxbər Əl-İbad” (1275) Həmdullah Qəzvinin “Kitab təlxis əl-əsar” əsərləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Qaraqoyunlu dövləti Azərbaycan ərazisində yaranmışdır. Qaraqoyunlu dövlətinin təşəkkülündə əsasən Azərbaycanda məskunlaşmış və Qaraqoyunlu tayfa birliyinə daxil olan tayfalar iştirak etmişdilər. qaraqoyunlu və Ağqayunlu tayfa birliyinin dil qrupu da Azərbaycan dilinə aid olmuşdur. İ.Petroviski də Qaraqoyunluların danışdığı dilinin həqiqətən Azərbaycan di-

¹ Шенгелия Н.Н. Грузия и Ближний Восток на рубеже XII-XIII в.в.(тюркологический. Сборник, М., 1975, 292 с.

² Гандзакеци Киракос. История. Баку, 1946, АМЕА. ТИЕА, ИНВ. №2706, 101 с.

linin olduğunu göstərmişdir.¹

Çağdaş Türk tarixçisi F.Şummerin fikrinə Qaraqoyunluların danışığ dili Azəri türkcəsi olmuşdur.²

Qaraqoyunlu dövlətinin ərazisi Bağdaddan başlayaraq Araz çayına qədər uzanırdı. Arranın Cənub hissəsi Şərqi Gürcüstan və Şəmkir də Qaraqoyunlu dövlətinin tərkibində olması tarixi ədəbiyyatlarda rast gəlinir. İşPetroşevski də bu faktı təsdiq edir. Z.Bünyadov da Arran Şəmkirdə Qaraqoyunlulara aid yaşamış məntəqələrin adların bu gün də qaldığını qeyd edir.³

Ağqoyunlu dövləti yarandıqdan sonra Ağqoyunlular Qəmərlinin Qarabağı tutmaqla Azərbaycanın qərb torpaqlarının Ağqoyunlulara təbə edilməsi ilə nəticələnmişdir.

Türk tarixçisi M.X.Yınanc qeyd edir ki, Ağqoyunlu dövlətinin ərazisi səltənətin mərkəzi əyaləti olan Azərbaycan ilə mərkəzi Amid olan Diyarbəkirli Mərkəzi Bağdad olan Ərəb İraqını, Mərkəzi Şiraz olan Fars əyaləti ilə İsfahan, Kırman, Qəzvin və Arran əyalətlərinə ayrılmışdır.⁴

Azərbaycan tarixçisi Ş.Fərzəliyev Ağqoyunlu dövlətinin tərkibinə Azərbaycanın Kür çayına qədərki bütün torpaqları Ermənistan, İran, Ərəb, İran, Fars, Xorasan sərhədlərinə qədər uzandığını göstərir.⁵

Şəmkir şəhəri XIV-XV əsrlərdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tərkibində olmuşdur.

Ağqoyunlu dövlətinin bu sərhədlər daxilində olduğunu müasir Türkiyə tarixçiləri də təsdiq edir.

II Fəsilin ikinci bölməsi Şəmkir XVI-XVII əsrlərdə adlanır. Bu fəsildə Şəmkir şəhərinin Səfəvilər dövründə fəaliyyəti əhalisi və məşğuliyyətindən bəhs olunur.

“Adam Oleari Kür çayı boyunca torpağın münbitliyi məhsuldarlığı ilə fərqləndiyini və burada bostan bitkilərinin yetişdirildiyini qeyd edirdi”⁶. Venesiya diplomatı və səyyah Vinçenso d’Allessandri 1571-1573-cü illərdə Azərbaycan ərazisini gəzərək burada “52 şəhərin olduğunu” göstərmiş,

¹ Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв. Ленинград: Изд. ЛГУ им. А.А.Жданова, 1949, 383 с.

² Sümer F. Azərbaycanın türkləşməsi tarixinə ümumi bir baxış. // Ankara: Türk Tarih Kurumu Belleteni, 21 cilt, 1957.

³ Z.Bünyadov. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərnəşr, 1994, 687 s.

⁴ Gence-Karabağ eyaletinin icmal defteri: İstanbul başbakanlık Arşivi: Tapu №699.

⁵ Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə (Həsən bəy Rumlunun “Əhsənüt təvarixi” əsəri üzrə). Bakı: Elm, 1983, 152 s.

⁶ Y.M.Mahmudov. Səyyahlar Azərbaycana gəlir. Bakı Gənclik 1977; s. 140

Təbrizi ölkənin baş şəhəri kimi təqdim etmişdir.

Osmanlı mənbələri Səfəvi hökmdarı I Şah Təhmasibin hakimiyyəti dövründə dövlətin idarəçiliyini yüngülləşdirmək məqsədilə yeni inzibati bölgələr yaradıldı. Gəncə şəhəri yeni inzibati bölgələrdən birinin Qarabağ bəylərbəyliyi paytaxtı oldu. Qarabağ bəylərbəyliyinə Şəmkir, Zəyəm, Tovuz, Şəmsəddil, Qazax, Bərdə, Beyləqan, Yevlax, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Laçın, Kəlbəcər daxil idi.

I Şah Abbas Avropa ölkələri və Türkiyə arasındakı ziddiyyətlərdən bacarıqla istifadə edərək, Səfəvi dövlətinin sərhədlərini möhkəmləndirdi.¹ Türk sultanı Gəncədə və Qarabağ vilayətinin ələ keçirilməsi üçün Şəmkir qalasının tikilməsi barədə məlumat verir (1 aprel 1587-ci il). Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Şəmkirin Səfəvilər dövlətində strateji bir məntəqə və qeyd olunan dövrdə Şəmkir mühafizə rolu oynayan qala olmuşdur.²

II fəslin üçüncü bölməsində Şəmkir şəhəri XVIII əsrdə adlanır.

Bölmədə Şəmkirin xanlıqlar dövründə fəaliyyəti və Rusiyanın Cənubi Qafqazın işğal edilməsi və xanlıqların ləğv edilərək Rusiyanın tərkibinə qatılmasından bəhs edilir. Azərbaycan xanlıqlar dövründə Şəmkir (Şəmkir) mahalı Gəncə xanlığının tərkibində olmuşdur. Gəncə xanlığı geniş bir əraziyə malik idi. Bu xanlıq İrəvan və Qarabağ xanlıqları arasında yerləşirdi. Gəncə xanlığı Samux, Kürəkbasan, Gəncə, Şəmkir (Şəmkir) və Ayrım mahallarından ibarət olmuşdur. Şəmkir Azərbaycanın qərb bölgəsində yerləşdiyi üçün dəfələrlə gürcü hakimiyyətinin hərbi yürüşlərinə məruz qalmışdır. Xanlıqlar dövründə də Şəmkir (Şəmkir) bir çox döyüşlərin meydanına çevrilmişdir.

1758-ci ildə qarabağ hökmdarı Pənahəli xan Gəncəyə yürüş etdi. Gəncə xanlığının bir çox mahalları, kəndləri yandırıldı xarabalığa çevrildi. Qarabağ xanı müəyyən vaxtlarda gürcü hakimlərinə və Gəncəyə tabe olmuş Borçalı, Qazax Şəmsəddil və Şəmkir ellərinin bir qismini Qarabağa köçürdü.³

III fəslin ikinci bölməsi “Şəmkirdə Alman koloniyası” adlanır.

Gülüstan sülhünün bağlanması sonrakı Rusiya Cənubi Qafqazda müstəmləkə idarə üsulunu Rusiya Cənubi Qafqazda müstəmləkə idarə üsulunu daha da gücləndirdilər. Eyni zamanda Rus hərbi şurası işğal zonasında rus əhalisinin məskunlaşdırılmasını mərhələlərlə həyata keçirməyə başladı.

¹ Z.Həsəneliyev. XVII əsrdə Səfəvi dövlətinin beynəlxalq əlaqələri. Bakı: Nurlar. 2007, 344, s. 174.

² Osmanlı sənədlərində Qarabağ. Bakı: Şərq-Qərb, 2011, 616 s. (26).

³ İsmayilov R. Azərbaycan tarixi. Bakı, Azərbaycan dövlər nəşriyyatı, 1993, 663 s.

Lakin sonralar köçürmə siyasəti bir qədər başqa istiqamətə yönəldildi. Rusiya rəsmləri Azərbaycana xristian dininə mənsub olan və təriqətçi-bidətçiləri köçürməyə başladılar. Rusiya hakim dairələrinin köçürmə siyasəti XX əsrin əvvəllərində davam etmişdir.

Azərbaycanın bölüşdürülməsindən sonra Şimali Azərbaycanda baş vermiş etnosiyası proseslər buraya Rusiya tərəfindən bir çox milli azlıqların köçürülməsi üçün əlverişli zəmin yaratdı. Belə ki, Şimali Azərbaycana “ermənilər”, ruslar, Avropada baş vermiş siyasi və dini çəkişmələrlə bağlı olaraq Rusiyaya axını başlanmış Almanlar məskunlaşdırıldı.

Almanların öz Vətəninə köçürülməsinin səbəblərini şərti olaraq 2 qrupa bölmək olar.

1. XIX əsrin əvvəllərində Almanıyanın daxili vəziyyəti ilə bağlı olmuş səbəblər, ölkədə qərarlaşmış tarixi şərait.

2. Bu dövrdə Cənubi Qafqazda fəal müstəmləkə, köçürmə siyasəti yenidən Rusiya inperiyasının siyasi və iqtisadi vəziyyətini şərtləndirən səbəblər.¹

Almanların yerdəyişməsinin əsas səbəblərindən biri də Qərbdə baş vermiş ictimai siyasi proseslərlə əlaqələndirmək lazımdır. Almaniyada xalqın vəziyyəti son dərəcə ağırlaşmış ölkə əhalisi dözülməz vəziyyətə düşmüşdür. Buna görə də Almanların bir qismi doğma yurdlarını tərk etmiş, şərq üz tutmuşdu.²

İlk Alman kolonistləri 1816-cı ilin sentyabr ayında Dunay çayından keçərək Qalisiyaya gəlmişdilər. 8-ci, 9-cu, 10-cu koloniyalar məcburi surətdə Yelizavetpol quberniyasına köçürüldü. Almanların 8-ci koloniyasına Qottlob. Kox 9-cu koloniyaya Yakor Krauze, 10-cu koloniyaya isə İohann Vixter başçılıq edirdilər. Yelizavetpol quberniyasının tərkibində ikinci alman koloniyası olan Annenfeldin (Şəmkir) əsası qoyuldu.³

Beləliklə, Azərbaycan torpağı alman köçkünləri üçün ikinci vətənə çevrildi. XIX əsrin sonlarında Şimali Azərbaycanda alman koloniyalarının sayı xeyli artdı. Şəmkirdə Georgiyevski (Lenin kənd çinarlı), Allekseyevka, Qrufeld (Qazax qəzası), Eygenfeld (İrmaçlı-Şəmkir) Tranbenfeld (Tovuz

¹ Зейналова С.М. Немецкие колонии в Азербайджане (1819-1941). Б.: Арас, 2002, 222 с.

² Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х годах XIX века. Т.1, М., 1936, 625 с.

³ Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х годах XIX века. Т.1, М., 1936, 625 с.

rayonu), Yelizavetinka (Ağstafa) yeni Alman koloniyaları idi.¹

Alman məskunlaşdırmaları ölkədə əmtəə - pil münasibətlərinin inkişafına mühüm şərait yaratdı. Bu münasibətlər iqtisadi həyatın təqribən bütün sahələrinə daxil oldu. Almanlar Azərbaycanda məskunlaşdıqdan sonra Azərbaycan əhalisinin və almanların birgə tarixi ənənələr yarandı. Bu tarixi ənənələri araşdırmaq elmi əsaslarla təqdim etmək bizim qarşımızda duran vacib şərtlərdən biridir. Almanların öyrənilməsi XX əsrin 90-cı illərindən daha geniş formada aparılmışdır. 1998-ci ildə M.Cəfərovun monoqrafiyası nəşr olunmuşdur. Monoqrafiyada alman kolonistlərinə qarşı represiyalar və onların həyata keçirilmə üsulları haqqında məlumat verilir.

4-cü fəslin birinci bölməsi “Şəmkir şəhərinin əhalisi və təsərrüfatı” adlanır. Bu fəsildə Şəmkir ərazisində ta qədimdən XIX əsrin əvvəllərinə qədər olan dövrlərdə məskunlaşıb yaşayan tayfalar haqqında məlumat verilir. Qeyd etdiyimiz kimi ta qədim zamanlardan türk oğuz tayfaları Azərbaycan ərazisində məskunlaşmışlar. Yeni türk əhali kütlələrinin Azərbaycan ərazisində məskunlaşması prosesi orta əsrlər boyunca davam etmişdir.²

İkinci yarım fəsil Şəmkir şəhərinin mədəni həyatı: Orta əsr şəhərlərində mədəni həyatın öyrənilməsi müasir dövrün problemlərindəndir. IX-XII əsrlərdə Azərbaycanda memarlıq sənətinin yüksəlişi şəhərlərin tərəqqisi ilə sıx bağlı idi.

Azərbaycan mədəniyyətinə həsr olunmuş tədqiqat əsərlərinin bir qisminə Azərbaycanın bu bölgəsinin o cümlədən Şəmkirin mədəni həyatına diqqət yetirilmişdir.

Şəmkir xarabalıqlarında T.M.Dostiyevin rəhbərliyi ilə aparılmış arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində ərazidən külli miqdarda maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir.

Onların arasında bəzək məmulatı özünəməxsus yer tutur. Tapılmış bilərəklərin X-XII əsrlərdə hazırlandığı bildirilir. 1934-cü ildə İ.M.Cəfərzadənin rəhbərliyi ilə təşkil olunmuş arxeoloji ekspedisiya Şəmkir Gədəbəy bölgəsində 104 tipli abidə aşkar etmişdir.³

Əl-Qəşəndi öz əsərində Şəmkirdə olan və X əsrdə Şəmkirli təxəllüsü ilə tanınmış alimlərin adını çəkmişdir. Müəllif tanınmış alimlərdən Əbu Əmr Usman ibn Məhəmmədin, Əbu Əl-Abbas İbn Cibril-Əl-Varraqın Əbu

¹ İbrahimova N.A. Azərbaycan tarixinin alman səhifələri. Bakı: Azərnəşr, 1979, 335 s.

² Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1989, 321 s.

³ Джафарзаде И.М. Отчет Шамхоро-Кедабекской экспедиции. НА ИИ НАНА, инвент. № 327.

–Əl-Abbəs İbn Cibril İbn Mokayıl, Əl Varəq, Əş-Şəminin, Əbülqasim Əl-Musta İbn Jaliyə Əş Şəmkirinin Şəmkirdən olduqlarını qeyd etmişdir.¹

Beləliklə, 2006-2007-ci illərdə orta əsr Şəmkir şəhər yerində aparılmış qazıntılar burada intensiv şəhər həyatının mövcud olduğunu təsdiqləmiş, bizə bu şəhərin mədəni inkişaf tarixinə dair maraqlı materiallar vermişdir.

DƏRC OLUNMUŞ MƏQALƏLƏR:

1. «Şəmkir şəhəri orta əsr mənbələrində». Azərb. Dövlət Pedaqoji Universitetinin xəbərləri: Humanitar elmlər seriyası: Bakı: №1, 2008. s. 139
2. Şəmkir şəhərinin səhifələri. Sumqayıt Dövlət Universiteti elmi xəbərlər (sosial və humanitar elmlər bölməsi). Bakı, №4, 2005, s. 35
3. Şəmkirdə Alman koloniyaları (XIX əsrin əvvəlləri). Azər. Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə Sosialologiya və Hüquq İnstitutu «Sosial-siyasi problemlər» Elmi-nəzəri jurnal. Bakı, 2009, №23. s. 132
4. «Немецкие колонии в Шамкире». Международный научный журнал Кавказ и Мир, Тбилиси, 2014, №18, с. 136.
5. «Qacar türk oğuz eli». Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Humanitar elmlər bölməsi. Pedaqoji psixoloji elmlər bölməsi. Bakı, 2011, №4, s. 180
6. «Şamxozskilər». Pedaqoji Universitet Xəbərləri Humanitar elmlər bölməsi. Pedaqoji psixoloji elmlər bölməsi: Bakı, №5, 2011
7. «H.Əliyev və Azərbaycanın neft strategiyası». Sumqayıt Dövlət Universiteti, Respublika elmi konfransının materialları, Sumqayıt- 2009. s. 46
8. «Şəmkir şəhərinin tarixi orta əsr mənbələrində». Şəmkir arxeoloji iris tarixi və memarlığı: Birinci respublika elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2008, s. 338
9. «Gülməmmədbəyovlar». «Soy» jurnalı, Elmi kütləvi dərgi. Bakı №3,2009, s. 13.

¹ Əl-Qəşəndi. Sübh Əl-Əşg-fi sınaati Əl-inşa. Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. Bakı: Nurlan, 2005, 270 s.

Rasul Qarib oqlu Mexdixanov
HISTORY OF SHAMKIR CITY FROM V TO XIX CENTURY

SUMMARY

Azerbaijan is a country of cities with ancient history. Monuments of material culture and written sources prove the existence of some cities in Azerbaijan in ancient period and in the middle ages.

The existence and formation process of urbanization began in ancient period and went on in the middle ages.

Natural-geographical condition, socio-economical, political and cultural processes of Azerbaijan regions made the necessary of urbanization.

Shamkir is one of the cities of Azerbaijan of a century-old history. The main role and place of Shamkir in Azerbaijan history is studied in the dissertation work.

The studying of the history of Shamkir presents a great scientific interest. In this scientific work is discussed the developing of the city in politic, economic and culture. The research of Shamkir is investigated for the first time according written source and archaeological excavation during V-XIX centuries. Agriculture, trade, craftsmanship developed in Shamkir at that time. In this thesis is noted that in the center of the century Shamkir is situated in strategy area. The area of Shamkir is about 20 ha. Shamkir was in economical developing during a lot of centuries.

Due to geographical-strategic point Shamkir was situated in a suitable position. Shamkir was famous not only for being a trade and handicraft centre, but also a military strategic, administrative political centre and as a castle town.

Dissertation work is carried out on the basis of a new conception of Azerbaijan ideology.

Расул Гариб оглу Мехдиханов
ИСТОРИЯ ГОРОДА ШАМКИРА С V-XIX ВЕК

РЕЗЮМЕ

Азербайджан – край городов с древней историей. Памятники материальной культуры и письменные источники свидетельствуют о том, что на территории Азербайджана еще в древние времена и средние века было много городов.

Зарождение и формирование процесса культуры градостроительства в Азербайджане началось в древние времена и продолжалось в средние века.

Природно-географические условия районов Азербайджана, социально-экономические, политические и культурные процессы, происхождение здесь, вызвали необходимость образования городов в Азербайджане.

Одним из городов, имеющих многовековую историю, является город Шамкир. В диссертационной работе определена роль и место, которое занимал город Шамкир в истории Азербайджана.

История изучения города Шамкир предоставляет большой научный интерес. В данной работе рассмотрен большой исторический путь пройденный городе в аспекте политического экономического и культурного развития. В ней История Шамкир в первые подробно исследуется на основе многочисленных письменных источников, археологических и других материалов с V в. по начала XIX века.

Город Шамкир сформировался V-VI века. Город Шамкир визировался на развитии сельского хозяйства, ремесленного производства, торговля и торговых связей. В диссертации подчёркивается, что в середине века Шамкир имело важные стратегические расположения, мощные оборонительные сооружения. Город занимал примерно 20 гектаров территории. Город веками находился на экономическом развитии. В период развития средне векового Шамкира имело вагами город культуры.

С геостратегической точки зрения город Шамкир имел выгодное положение. Шамкир был известен не только как центр торговли и ремёсле, но и как военно-стратегический, административно-политический центр, и в то же время город-крепость.

Диссертационная работа разрабатывалась на основе новой концепции идеологии азербайджанства.

На правах рукописи

РАСУЛ ГАРИБ оглу МЕХДИХАНОВ

**ИСТОРИЯ ГОРОДА ШАМКИРА
(V – НАЧАЛО XIX В.)**

Специальность: 5503.02 – Отечественная история

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по историческим наукам**

БАКУ- 2015